

SZIGETVÁRI TAMÁS*

A migráció politikai-gazdasági háttere a Közel-Keleten

Bevezető

A tanulmány első felében azokat a gazdasági-politikai folyamatokat kívánjuk bemutatni, amelyek meggyengítették, sőt, sok esetben teljesen szétzilálták a közel-keleti térségben jellemző rendszerek stabilitását, és így nagymértékben hozzájárultak a jelenleg tapasztalható, Európát is sújtó migrációs nyomás fokozásában. A hetvenes évek aranyévtizede után a térség államainak fokozatosan szembesülnie kellett a legtöbb országra jellemző járadék-gazdaság versenyképességi korlátaival. Bár a kétezres évek elején számos ország (Egyiptom, Tunézia, Jordánia, Marokkó) piacbarát reformokat hajtott végre, ami a gazdasági növekedés felgyorsulását eredményezte, a reformok végrehajtásával nem sikerül tartós növekedési pályára állni, és amint azt az „arab tavasz” eseményei is megmutatták, ez a növekedés társadalmilag sem volt fenntartható. A sikertelenség kihatott az uralkodó rezsimek politikai legitimitációjára, több országban a korábbi politikai rezsimek megdöntve új politikai erők kerültek hatalomra. A gazdasági és politikai felfordulás a térségben a migrációs nyomás erősödéséhez vezetett. A tanulmány második része a térség migrációs potenciálját értékeli, a Közel-Kelet demográfiai trendjeit, a politikai-gazdasági problémák hatására kiéleződő potenciális belső konfliktusok lehetőségeit, a migrációs készséget és a migráns népesség főbb adottságait is áttekintve.

* Szigetvári Tamás, PhD, egyetemi docens (PPKE BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet), tudományos főmunkatárs (MTA KRTK Világgazdasági Intézet). E-mail: tamas.szigetvari@gmail.com

Gazdasági trendek a régióban

Az arab országok és a teljes mediterrán – közel-keleti térség a 14-15. századtól a világ gazdaságban betöltött centrális pozíciójából fokozatosan a perifériára szorult. A térség előbb az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került, majd a 19. századtól az európai gyarmatosítók – Nagy-Britannia, Franciaország – kerítette hatalmába a térség országait. A II. világháborút követően fokozatosan függetlenné vált országok a legtöbb fejlődő országhoz hasonlóan próbáltak működő gazdasági struktúrát kialakítani, több-kevesebb sikerrel. Az 1970-es évek elején bekövetkező olajárrobbanás¹ – ami mögött részben gazdasági (bevételek növelése), részben politikai (az 1973-as arab-izraeli háború miatti visszavágás az arab országok részéről, majd az 1979-es iráni iszlám forradalom) okok álltak, az arab országok és Irán számára az aranyévtized kezdetét hozta magával. Még azok az országok is, amelyekben nem volt jelentős kiaknázható olajkincs, közvetve (arabközi segélyezés, vendégmunkások hazautalásai) részesedhettek a haszonból.² Nem meglepő tehát, hogy 1970 és 1985 között a térség országai gazdasági növekedésüket tekintve a világ élvonalába kerültek: a gazdasági növekedés üteme Kelet-Ázsiával megegyező szintű volt. A térség államai a modernizáció lázában égtek: hatalmas infrastrukturális beruházásokba kezdtek, a legtöbb helyen a semmiből ipart hoztak létre. A régió szinte minden országában – még Izraelben is, Libanon számít az egyetlen kivételnek – az import-helyettesítő iparosítás volt jellemző, ami többnyire magas vámokkal, protekcionista intézkedésekkel és meghatározó állami tulajdonarányjal járt.

A változás legszembetűnőbben az alapvetően kis népességgel, de óriási olajkincsel rendelkező országokat (az öböl-menti Kuvaitot, Katart, Bahreint, az Egyesült Arab Emírátusokat, illetve Szaúd-Arábiát, valamint Észak-Afrikában Líbiát) érintette. Ezen országok

¹ A kőolaj világpiaci ára 1971-ben 1,60 USD/hordóról 3,2 USD/hordóra nőtt (mini árrobbanás), 1973-ban hirtelen 10 USD/hordó fölé emelkedett (1. olajárrobbanás), 1979-ben pedig a 30 USD/hordót is meghaladta (2. olajárrobbanás).

² További forrásokat jelentett, hogy a térség stratégiai pozíciójának köszönhetően az arab országok, különösen az Izraellel közvetlen hadiállapotban lévők, további jelentős külföldi (főként szaúdi és más Öböl-menti államokból érkező, kisebb részt szovjet) támogatást kaptak, míg Izrael, Törökország, illetve a 80-as évek elejétől Egyiptom is az USA segítségére számíthattak.

számára az olajexportból befolyó jövedelmek többszörösen meghaladták a társadalmi szükségletet: a szinte korlátlan forrásokból kiépítették az olajkitermeléshez kapcsolódó infrastruktúrát, az olajkincs kitermelésére, illetve egyéb feladatokra vendégmunkásokat alkalmaztak,³ ingyenes szociális rendszert működtettek, modern hadsereget hoztak létre, luxusfogyasztásra fordították, illetve külföldi részvényekbe, ingatlanokba fektették.

A nagy népességgel, de olajjal is rendelkező országok (Irán, Irak, Algéria, Szíria) számára az iparfejlesztés létszükséglet volt, más fejlődő országokkal szemben azonban a megálmodott programhoz bőséges finanszírozási forrás állt rendelkezésre. Míg az importhelyettesítő iparosítás útját járó latin-amerikai és ázsiai országok a hetvenes évek közepétől, végétől alapvető strukturális reformokra kényszerültek, az arab országok ekkor még ambiciózus terveket szöthettek gazdaságuk felvirágoztatására.

A kőolaj ára azonban a nyolcvanas évek közepén erőteljesen zuhanni kezdett, 11-12 USD/hordóra esett vissza, és a kilencvenes években is tartósan 20 USD/hordó alatt maradt a világpiacon ár.⁴ A korábban kiapaszthatatlannak hitt jövedelemforrás egyszerűen eltűnt. A közel-keleti államok jelentős része a kilencvenes években gazdasági reformokra kényszerült.

A gazdasági növekedést több tényező is visszavetette. Bár az olajtermelő országok esetében a külső jövedelembeáramlás visszaesése jelentősebb volt, a fentebb már említett okok miatt mindez kihatott a régió összes országára. Az olajtermelő országokban foglalkoztatott arab vendégmunkások hazautalásai és az arabközi segélyek összege csökkent.

Az arab országokban a hazai megtakarítások szintje hagyományosan alacsony, a beruházásokat a forráshiány is hátráltatta: a bizonytalan gazdasági helyzet miatt, valamint a megfelelő hazai pénzügyi rendszer hiányában e megtakarítások jelentős része is külföldre áramlott. A külföldi tőke számára ugyanakkor (az olaj- és földgáztermelést leszámítva) sohasem volt különösebben vonzó a térség, a legtöbb országot az állami tulajdon túlsúlya és a túlzottan bürokrati-

³ Kezdetben palesztin, egyiptomi, jemeni, később egyre inkább fülöp-szigeteki, indiai és más nem-arab etnikumú vendégmunkást foglalkoztattak.

⁴ Rövid időszakokra még megfordult ez a tendencia, például 1990 augusztusában Kuvait iraki lerohanása miatt rövid ideig 40 USD/hordó felett is volt.

kus eljárások jellemezték, a privatizáció késlekedett, és a befektetők sok helyütt a politikai kockázatot is magasnak ítélték.

A nemzetközi piacon nem voltak versenyképesek az arab gazdaságok termékei. A holland betegség⁵ hatásaként – a munkanélküliség ellenére is – a termelési tényezők ára magas volt, a termelési struktúra kevésbé diverzifikált, a belső piac mesterségesen el volt zárva a világpiactól. Az arab országokra általában jellemző az átláthatatlan vámstruktúra, a magas vámok és egyéb protekcionista intézkedések. A rendszer a benne található bizonytalansági tényezők miatt is táptalaja volt a korrupciónak. Ráadásul mindezek nem csak az importőröket és beruházni kívánókat sújtották, de a termelésben importtermékeket felhasználó hazai termelők nemzetközi versenyképességét is erősen csökkenti.

A térségben, lévén, hogy a népesség növekedési rátája magas, az egy főre jutó nemzeti jövedelem sok országban stagnált, vagy alig nőtt. A népesség és a gazdaság gyors növekedése megnövelte az élelmiszer- és egyéb import iránti igényt, szükségessé tette az egészségügyi és más infrastruktúrák kiépítését, amelyek fenntartása a jövedelemforrás elapadásával komoly nehézségekbe ütközött. Az életszínvonal csökkenése mellett további problémát jelentett a munkanélküliség növekedése: a gazdaság nem volt képes munkát adni az évről évre a munkaerőpiacra lépő nagyszámú fiatalnak.

Gazdasági reformok és felemás eredmények

A kilencvenes évek elejére az arab országoknak az egyre romló gazdasági egyensúlyjavítása érdekében reformokat kellett végrehajtaniuk. A sikeres világgazdasági alkalmazkodás kulcsa a térség országai számára is a termelési struktúra és a jövedelemforrások diverzifikálása volt. Ennek megfelelően a térség legtöbb országa többkevesebb elszántsággal és sikerrel neki is látott bizonyos szerkezet-átalakítási programokhoz.

Négy ország, Marokkó, Tunézia, Egyiptom és Jordánia hajtott végre jelentősnek mondható strukturális reformot; jellemző módon azok az országok, amelyek természeti kincsekben (különösen a kőolajban) ke-

⁵ A holland betegség jelensége: az olajkitermelés megindulása felértékelte az ország valutáját, és így a hazai termékek fokozatosan elveszítik versenyképességüket mind a belföldi, mind a nemzetközi piacokon.

vésbé gazdagok, és ezért nem halogathatták sokáig a szerkezetátalakítást. A reformok leginkább az IMF által ajánlott recept mentén történtek: az állami tulajdon csökkentése a gazdaságban privatizációval, valamint a külkapcsolatok liberalizálása. Marokkó és Tunézia az EU perifériáján próbált mindinkább bekapcsolódni az európai gazdasági vérkeringésbe, több-kevesebb sikert elérve. Jordánia és Marokkó az EU mellett szabadkereskedelmi megállapodást kötött az Egyesült Államokkal is.

Nehezebben indultak be a reformok azokban az országokban, amelyek nagyobb mértékben támaszkodhattak más jövedelemforrásaikra. Libanont leszámítva a térség többi országának exportjában továbbra is egyértelműen a szénhidrogén-termékek dominálnak, amelyek az elmúlt évek magas kőolajárai mellett számottevő pluszjövédelmet hoztak. De míg az olyan relatíve kis népességű államok, mint Líbia vagy a Perzsa-öbölbeli sejkéségek megtehették, hogy tartalékot képeznek az ínségesebb évekre, a nagy népességű (és komoly élelmiszerimportra szoruló) Algéria, Szíria vagy Irán számára alapvető szükséglet volt/lett a bevételek diverzifikálása.

Egyiptomban a kilencvenes években kezdődtek meg, majd 2004-ben kaptak újabb lökést a gazdasági szerkezetátalakítással is együtt járó reformlépések. Ennek eredményeképpen jelentős liberalizációt hajtottak végre a gazdaságban, csökkentették az általános vámszintet, javították az üzleti környezetet, a társasági adót 40-ről 20%-ra csökkentették. Emellett az állami vállalatok egy részét is privatizálták.

A reformoknak meglették a gazdasági eredményei, Egyiptom az elmúlt években az egyik legjobban teljesítő arab államnak számított. Az ország iránti bizalom megnőtt, a külföldi tőke beáramlása megélnkült. A gazdasági növekedés a 2000-es évek elején jellemző 3-4%-ról 2005 után 6-7%-ra nőtt. Bár a globális válság éveiben alig lassult a gazdasági kibocsátás növekedési üteme, a háttérben azonban egyre nyilvánvalóbbakká váltak a növekvő politikai, társadalmi és gazdasági feszültségek.

A politikában a korábbi rezsim hatalmának erjedése egyre inkább érezhetővé vált. Bár a Mubarak-rezsim a végrehajtó hatalmat még egyértelműen a kezében tartotta, egyre több területen nyitásra kényszerült. A kormányzati rendszer működési mutatói egyértelműen

romlottak,⁶ ezen belül is a korrupció vált a lakosság számára is a politikai rendszer egyik legelutasítottabb elemévé. A privatizációval tulajdonossá vált és meggazdagodott, hatalomközeli gazdasági elit és a reformok veszteseivé vált tömegek közötti szakadék egyre inkább nőtt.

A munkanélküliség alig csökkent, az életszínvonal változását a GDP-nél jobban tükröző HDI-mutató értéke⁷ alacsony maradt, alig javult. A szegénység és társadalmi egyenlőtlenség szintje, ami más fejlődő országokkal összehasonlítva korábban relatíve alacsony volt, megemelkedett. A reformok keretében visszatérően csökkenteni kívánt ártámogatások (élelmiszer, üzemanyag) komoly lakossági ellenállást váltottak ki.

Tunézia esetében hasonlóan sikeres kétezres évekről beszélhetünk. A gazdasági szerkezet-átalakítás többé-kevésbé végbement, a termelékenység (TFP – Total Factor Productivity) emelkedése javította az ország versenyképességét, nőtt az országba érkező külföldi tőkebefektetések mennyisége. A jó gazdasági eredményeket azonban itt is beárnyékolta a növekvő társadalmi feszültségek, a tartósan jelenlévő munkanélküliség (főleg a fiatalok között).

A reformok utáni időszak makrogazdasági szempontból Jordánia számára is sikeresnek volt mondható, 2000 és 2007 között itt is 6,5% fölött volt az átlagos GDP növekedési ütem. A növekedés egyik húzóerejét a jelentős külföldi működőtőke-beáramlás jelentette, és kitüntetett szerepük volt ebben más arab országok befektetőinek. A munkanélküliség és a lakosság által érzékelt korrupció azonban Jordániában is emelkedett ezekben az években.

Marokkó esetében a gazdasági reformok keretében igyekeztek tudásalapú szektorokat fejleszteni, illetve központi szerepet kapott a munkahelyteremtés is. A 4-5%-os növekedés a kétezres években nem csak meghaladta a korábbi évek átlagát, de jóval kiegyenlítettebb is volt, egyre kevésbé függött a mezőgazdasági termelés ingadozásától.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy néhány arab országban ígéretesnek látszó reformfolyamat indult meg, ami a kilencvenes

⁶ L. pl. Worldwide Governance Indicators, <http://data.worldbank.org/data-catalog/worldwide-governance-indicators>

⁷ A HDI (= Human Development Index) az ENSZ által alkalmazott, a várható élettartam, az oktatás, valamint a GDP együttesét figyelembe vevő index.

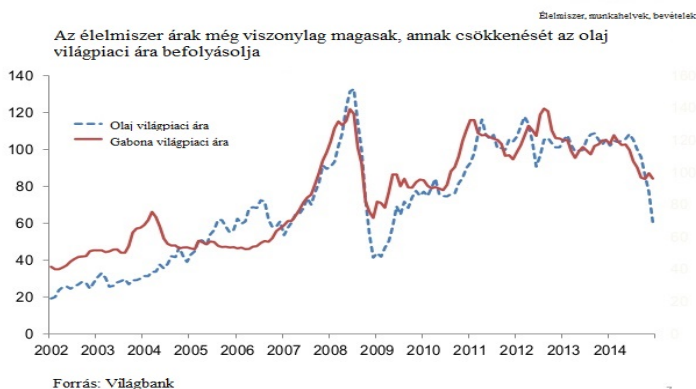
években ugyan rendkívül lassan haladt előre, a kétezres évektől azonban új lendületet vett, és viszonylag jelentős gazdasági növekedési ütemet tett lehetővé ezekben az országokban. Szinte mindegyikük esetében azonban komoly társadalmi feszültségek keletkeztek, amelyek kezelése egyre nehezebb feladatot jelentett az érintett politikai vezetések számára.

Világgazdasági folyamatok

A felemásan sikerült gazdasági reformok elfogadottságát tovább erodálta az élelmiszerek és az olaj világgazdasági árának emelkedése. Az élelmiszerárak a világgazdasági válság előtt gyorsan emelkedtek, a 2007-es év eleji árak 2008 nyarára a duplájukra nőttek. A válság miatti keresletcsökkenés és a befektetői várakozások pozitív hatásának tekinthető, hogy ekkor jelentős korrekció történt az árakban, 2009-től azonban ismét növekedni kezdtek az élelmiszerárak, és 2011 elején már meg is haladták a 2008-as korábbi csúcspontot.

Az árnövekedés hatásainak kivédésére a legtöbb arab ország erőteljes élelmiszerár-szubvencionálást alkalmaz. Ez a kis népességű olajexportőrök esetében nem jelent problémát: bár az élelmiszerimporttól való függőségük magas, az olajból származó jövedelmek bőségesen fedezik a szubvenciókat – főként, mivel a kőolaj- és az élelmiszerárak közötti pozitív korreláció miatt a magasabb élelmiszerárak általában magas kőolajárak mellett alakulnak ki.

*1. ábra A gabona és a kőolaj világgazdasági árváltozása (2002-2015).
Forrás: Világbank*

A nagyobb népességű exportőrök, mint Algéria, Irak vagy Irán esetében már komolyabb költségvetési terhet jelent a szubvenciók fenntartása, de mivel itt is általában emelkedő bevételek mellett jelentkezik a hatás, így többnyire finanszírozható maradt.

A legnehezebb helyzetben az élelmiszerimportra szoruló olajimportőr országok vannak. Esetükben az árnövekedés miatt megnövekvő importkiadások a GDP 1,2%-át tették ki. Ezen belül a legnagyobb tételt a gabonaárak jelentették, az arab országok együttesen a világ legnagyobb gabonaimportőreinek számítanak. Az áremelkedések természetesen eltérően hatnak az egyes országokra, illetve a lakosokra, függően importszükségleteiktől, azok összetételétől, az élelmiszertermékek fogyasztói kosárbeli súlyától, a támogatási rendszertől és egyéb tényezőktől. A legnagyobb hazai élelmiszeráremelkedés a térségben (Iránt leszámítva) Egyiptomban következett be (18% 2010-ben), Szíriában 14%-kal, Tunéziában, Marokkóban és Jordániában viszont csak 3-4%-kal emelkedtek az élelmiszerárak.

Egyiptom esetében az egyre emelkedő élelmiszer- és energiaársubvenciók csökkentése ugyan régóta napirenden volt, de a gyakorlatban nehezen volt kivitelezhető, hiszen a rendszer stabilitásának egyik fő biztosítékának számított. 2011 januárjában, a tunéziai forradalom továbbterjedését elkerülendő a támogatások emelését jelentették be. Ez azonban hatástalan maradt – a korábbi évek kényes politikai egyensúlya a térség szinte összes országában felborult.

Hosszú távon a klímaváltozás is jelentős hatással lehet a térség gazdasági potenciáljára. A Közel-Kelet a világ édesvízforrásokkal egyik leggyengébben ellátott régiója.⁸ A klímaváltozás hatására az éghajlat várhatóan még melegebbé és szárazabbá válik, ami veszteséges vízszegénységet okozhat. A vízhiány kihat a mezőgazdasági termelésre, amely az édesvízkészletek 85%-át hasznosítja. A térség országainak azon részénél, amely már ma is importra szorult élelmiszerekből, ez a függés várhatóan tovább növekedik. Egyes országok esetében éppen az exportban jelentős szerepet betöltő termékek (például primőr zöldségek, gyümölcsök Jordánia, Egyiptom, Marokkó esetében) exportja eshet vissza. A víz a térségbeli konfliktusok egyik oka

⁸ A térség szinte minden országa a biztonságosnak jelölt 1000 m³/fő/év szint alatti vízmennyiséggel rendelkezik.

is, így a szűk források fölötti rendelkezés akár jövőbeli katonai konfliktusokat is eredményezhet.⁹

Politikai folyamatok a térségben

Az arab/iszlám világ a 19. században egyre inkább szembesült gazdasági/technikai elmaradottságával, főként az európai gyarmatosítók (angolok, franciák) növekvő befolyását érzelve. Éppen ezért erősödő igény volt a társadalmi/gazdasági reformokra. A 19. században alapvetően két reformirányzat született: az egyik a modernizmus volt, ami a nyugati minták (demokrácia, kapitalizmus, szocializmus) átvételével próbálta a már évszázadok óta „stagnáló” régió újbóli felvirágoztatását elérni.

A másik út az iszlám fundamentalizmus volt. Az iszlám fundamentalizmus nem konzervatív irányzat abban az értelemben, hogy a társadalmi és gazdasági életben végrehajtandó sürgős változásokat hirdet. Ugyanakkor kétségtelenül egy tradicionalizáló reformmozgalomról van szó, ami a reformokat az eredeti elvekhez való visszatérés útján látja megvalósíthatónak. Az iszlám a kezdetektől fogva nem pusztán vallásként, hanem a teljes társadalmi szervezőelv igényével lép fel, amely a politika, a gazdaság és a társadalmi szféra működésének alapelveit is szabályozza. Az iszlám újjászülését és annak eredeti, tiszta állapotának helyreállítását, külső ráarakódásoktól való megszabadítását zászlajukra tűző fundamentalista áramlatok az iszlámban látták az európai (civilizációs) kihívásra adott válasz lehetőségét.

A 20. században azonban egyértelműen fölénybe kerültek a modernizációs ideológia követői: a nasszeri arab szocializmusnak, különböző formákban, de lényegében hasonló elveket hangoztatva születtek követői Tunéziában, Irakban, Szíriában vagy Algériában. Amikor a kilencvenes évektől az arab országok gazdasági reformokba kezdtek, azokat általában a korábbi modernizációs elit képviselői hajtották végre. Vagyis az egyik legfontosabb különbség az arab országokban végbement reformok és az európai mediterrán országokban, Latin-Amerikában, és Közép-Európában lezajlott átmenetek

⁹ Az Eufrátesz vízművei Törökország, Szíria és Irak között jelentenek konfliktust, a Nílus Egyiptom és a többi nílusi ország között, a Gólán-fennsík vízforrásai Izrael és Szíria között, stb.

között éppen az volt, hogy az arab országokban nem kísérte/előzte meg a gazdasági reformokat a politikai rendszer demokratizálódása. A gazdaságban végrehajtott szerkezetváltozások és számos piaci reform ellenére az autoriter rendszer fennmaradt, mintegy „sajátos arab út”-ként. Bár – mint azt Kína példája mutatja – autoriter rendszerek is lehetnek gazdaságilag sikeresek, a probléma az volt, hogy szemben a sajátos kínai modellel, az arab út korántsem volt sikeres.

Az autoriter államok alapvetően hasonló berendezkedéssel működtek: korlátozott szabadságjogok mellett viszonylag széleskörű szociális biztonságot teremtettek, az alapvető szükségletek elérhetőségét jelentős szubvencionálással biztosították. Ha mindenképpen szükségessé váltak megszorítások, akkor ügyes alkukkal őrizték meg a társadalmi békét.

A korábban működőképes modell azonban 2011 elején váratlanul bedőlt, ami mögött a már korábban említett tényezőket fedezhetjük fel. Az élelmiszer- és energiaár-emelkedés hatásait egyre kevésbé lehetett távol tartani. A „piacgazdasági átmenet” hatására a politika a tömegek helyett egyre inkább egy szűk elitet támogatott, új klientúrát épített ki, akiket a privatizáció révén jelentős gazdasági befolyáshoz juttatott, ami azonban fokozatosan csökkentette a legitimitását a tömegek szemében.

A lázongások kezdetén az első reakció minden vezetés részéről a korábban megszokott volt: a bérek, a szociális juttatások és állami ársubvenciók növelése. Algéria, amely jelentős mozgósítható forrással rendelkezett, gyakorlatilag sikerrel elejét tudta venni a szociális elégedetlenségnek. Marokkó esetében nem annyira a gazdasági, mint inkább a politikai engedmények domináltak. Egyiptom és Tunézia ugyanakkor az elnyomás, a gazdasági eszközök és politikai engedmények egyét igyekezett alkalmazni, sikertelenül.

A korábban bevált autoriter alku – miszerint az ember tele szájjal nem beszél – nem működött tovább. Részben mert a vezetés nem tudta biztosítani a tömegek számára a megfelelő megélhetést (munkát, megfelelő jövedelmet, vagy ezek hiányában alacsony árakat a szükségleti cikkek esetében), másrészt pedig azért, mert a fiatalabb (tájékozottabb) generációk számára az alku amúgy is elfogadhatatlan volt, nem volt összeegyeztethető a szabadságról, a méltóságról, a társadalmi igazságosságról alkotott elképzeléseikkel.

A korábbi autoriter rezsimek nem tudták fenntartani legitimitásukat, megbuktak. Ez azonban nem demokratizálódási folyamatot

eredményezett; Egyiptomban iszlám kormányzat, majd katonai diktatúra, Líbiában és Szíriában pedig anarchia és polgárháború lett az eredménye. Alapvető probléma, hogy az uralmon lévő, világi beállítottságú (modernizációs orientáltságú) autoriter rezsimet iszlamista erők váltják le, melyek az iszlámhoz fordulásban látják a felhalmozódó problémák lehetséges megoldását. Az iszlám ma is nagyon komoly legitimációs erővel bír a térség államaiban, a társadalom többsége a demokratikus választásokon azon politikai erőket támogatja, melyek az iszlám utat hirdetik. Az is megfigyelhető ugyanakkor, hogy jobb szervezettsége és részben külső anyagi támogatottsága miatt is az iszlám radikális irányzatai (szalafisták, vahabiták) általában teret nyernek a mérsékeltbb irányzatokkal szemben.

A közel-keleti térségben tapasztalható növekvő felfordulást és bizonytalanságot csak tovább fokozza, hogy a különböző vallási és politikai csoportokat és erőket szinte átláthatatlan konfliktushalmaz jellemzi, melyben külső résztvevők (USA, EU, Oroszország, Szaúd-Arábia, Irán, Törökország, Izrael) és belső szereplők (síita és szunnita csoportok, kurdok) is részt vesznek. Emiatt a konfliktusok (Irak, Szíria, Jemen, palesztin kérdés) megoldása és lezárása rendkívül bonyolult, és komoly nemzetközi összefogást igényelne.

Demográfiai trendek, humántőke, etnikai és vallási konfliktusok

Bár a 20. század második felében a közel-keleti régió rendelkezett a legmagasabb népességnövekedési rátával a világon, a kétezres évek óta Fekete-Afrika népességnövekedési üteme már meghaladja a Közel-Keletét. Az 1950-es 100 millióról 350 millió fölé nőtt a régió lakossága, 2050-re pedig a 700 milliót is elérheti. 2050-re Egyiptom népessége a jelenlegi 91 millióról 151 millióra, Iraké 36 millióról 83 millióra nőhet az ENSZ népesedési előrejelzése szerint.¹⁰ Szíria esetében 18 millióról várhatóan 34 millióra nő a népesség.¹¹ A ter-

¹⁰ L. *United Nations...*, i. m., 2015.

¹¹ Nyilván az előrejelzés a természetes népességnövekedési trendet veszi figyelembe, az esetleges konfliktusok hatásait, így a jelenlegi és esetleg folytatódó tömeges kivándorlást, illetve a fegyveres konfliktus áldozatainak számát nem képes kalkulálni.

mékenységi ráta (egy nőre jutó szülések száma) a régió néhány országában még 3 fölött van,¹² de főként az Öböl-országoknál és a Magreb-országoknál (Marokkó, Algéria, Tunézia) látványos volt az átlagos gyerekszám csökkenése. A korábbi trendek miatt azonban a népességen belül magas a fiatalok aránya, az átlagos (medián) életkor 20 és 25 év között van (Magyarországon ez 41,3 év). A fiatal népesség esetében a mobilitásra való hajlam jóval magasabb, különösen jövőkép és munkalehetőség nélkül, kilátástalan gazdasági és politikai helyzetben.

A Közel-Kelet jövedelmi szempontból nem a legelmaradottabb régió a világgazdaságban, mutatói messze jobbak a környező afrikai, dél-ázsiai (afgán, pakisztáni, indiai, bangladesi) mutatóknál. Az Öböl-országok esetében ez természetesen kiemelkedő, olykor a fejlett országokét is meghaladó mértékű¹³ egy főre jutó jövedelmet jelent. A többi – nagyobb népességű és/vagy kevesebb nyersanyaggal rendelkező – ország az alacsony-közepes jövedelmű országok közé tartozik: Libanon (62., \$11068), Irak (89., \$6165), Jordánia (96., \$5358), Tunézia (105., \$4415), Egyiptom (121., \$3304), Marokkó (123., \$3291), de még a sereghajtó Jemen (144., \$1574) is megelőzi a fekete-afrikai országok jelentős részét.¹⁴

A régió „humántőkéje” a népesség oktatási színvonala alapján ambivalens képet mutat. Számos ország esetében a gyarmati múlt meghatározó hatással bír az oktatási rendszerre, Marokkó, Algéria és Tunézia (valamint kisebb mértékben Libanon) esetében a francia nyelvi és kulturális befolyás máig meghatározó. Más országok esetében viszont (például Szíria) – éppen a kolonizáció hatásainak csökkentésére – erőteljes arabizálást hajtottak végre, idegen nyelvet csak a középiskolától kezdtek oktatni. Az arab országok jelentős forrásokat költöttek az oktatásra az utóbbi évtizedekben. Ennek köszönhetően ma már a fiatalkorúak nagy része be van iskolázva. A felnőtt lakosság esetében azonban csak 78% az írástudók aránya, az analfa-

¹² Irak (4,64), Jemen (4,35), Jordánia (3,51), Egyiptom (3,38), Izrael (3,05), Szíria (3,03)

¹³ Katar 93 ezer dolláros GDP/fő értékkel a világ élmezőnyébe tartozik, de az Egyesült Arab Emírátságok (43 ezer dollár), Kuvait (43 ezer dollár), Bahrein (28 ezer dollár) vagy Szaúd-Arábia (24 ezer dollár) is ide tartozik.

¹⁴ Szíria nem szerepel az IMF 2014-es rangsorában, az ENSZ 2013-as adatokra építő rangsorában a 147-ik 1606 dolláros teljesítménnyel, éppen csak megelőzve a 152-ik Jement (L. IMF, i. m., 2015).

béták aránya magasabb a nők esetében (UNESCO statisztika). A lányok – főként a közép- és felsőoktatásban – a legtöbb országban kisebb arányban vesznek részt az oktatásban, mint a fiúk. A gyors népességnövekedés miatt nagy terhet jelent a megfelelő színvonalú ingyenes közoktatás biztosítása, főként vidéken. Az oktatás színvonalának nemzetközi összehasonlítását nehezíti, hogy a régió országai viszonylag kevés ilyen jellegű nemzetközi összehasonlításban vettek részt. Bár jelentős a műszaki képzésben résztvevők aránya, az oktatás minősége és gyakorlati értéke a (munkaadói) tapasztalatok szerint nem túl magas. Szíria esetében a gyerekek/fiatalok 2011 óta javarészt kimaradnak az oktatásból (akár menekültként, akár otthon).

A népesség vallási és etnikai sokszínűsége hozzájárul a térség elmúlt időszakban kialakult, és részben a jövőben is kialakuló potenciális konfliktusaihoz, ami a migráció egyik kiváltó oka lehet. Évtizedek óta jelen lévő probléma Izrael állam léte az arab országok szomszédságában, illetve ezzel összefüggésben a palesztin államiság hiánya, ami számos háborúhoz és összecsapáshoz vezetett (1948, 1956, 1967, 1973, 1982, 2006, 2008-9). Az UNRWA (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) 2010-es adatai alapján közel 3 millió palesztin él a szomszédos államokban,¹⁵ és további 2 millió Ciszjordániában és a Gáza-övezetben. A Szíriában élő félmillió palesztin jelentős része Libanonban keresett újabb menedéket. Egy másik, évtizedek óta jelen lévő etnikai alapú konfliktus a térségben a kurdok kisebbségi léte török, perzsa, arab anyaországaikban. A kurdok szintén az államiság hiányával küzdenek; a 30 millió kurd közel fele él Törökországban, 24%-a Iránban, 18%-a Irakban, 4%-a pedig Szíriában, de közel másfél millió kurd él Nyugat-Európában is (főleg Németországban). A részben török belpolitikai okok miatt fellángoló török–kurd ellentét közvetve szintén hozzájárult a jelenlegi migrációs hullámhoz.¹⁶

Vallási tekintetben a legtöbb ország esetében az iszlám szunnita ága az uralkodó. A szunnitákon belül jelenleg a Szaúd-Arábiában is uralkodó vahabita irányzat nyer teret, amely fundamentalista elveket vall – erre építi ideológiáját az al-Kaida és az Iszlám Állam is. Az

¹⁵ 2 millió Jordániában, 425 ezer Libanonban és 472 ezer Szíriában.

¹⁶ Törökország a kurdok miatt is vezetett be szigorúbb határellenőrzést a szír határon, ami megnehezítette a Törökországban tartózkodó szír menekültek kapcsolattartását a hazájukban maradtakkal.

Iszlám Állam, amely Szíria és Irak egy részén szerzett befolyást, elsősorban a térségben élő nem szunnitákat tekinti ellenségnek (elsősorban a síitákat,¹⁷ de a keresztényeket is), de fellép az iszlámot nem a vahabita elképzelés szerint értelmező szunnitákkal szemben is. A szunnita–síita ellentét jelenleg szinte minden országban kiéleződött, ami részben Irán aktivitásának, részben a radikális szunnita csoportok akcióinak köszönhető. Az iraki és szíriai harcok is ennek a leképződéseinek tekinthetők, de a konfliktus Libanont, Jement és Bahreint is érinti a térségben.

Migrációs trendek a Közel-Keleten, kilátások

A térségbeli migrációnak tehát jelentős részben gazdasági és politikai okai vannak. Korábban elterjedt volt a gazdag olajtermelő arab országokba történő migráció (egyiptomiak, tunéziaiak Líbiába, egyiptomiak, palesztinok, jemeniek az Öböl-országokba mentek dolgozni). Az Öböl-országok azonban – félve az arab származású migránsok könnyebb társadalmi integrációjától – az arab munkavállalók helyett egyre inkább nem-arab (például dél-ázsiai, fülöp-szigeteki) munkaerőt foglalkoztattak.¹⁸ Politikai okok miatt több millió palesztin él Jordániában, Libanonban és Szíriában, de a háború elől irakiak milliói is a környező országokba menekültek.

Jelenleg a szíriai konfliktus miatt több mint 4 millióan hagyták el az országot. Törökországban közel 2 millió szír menekült él, főként táborokban. Libanonba 1,1 millió, Jordániába 630 ezer menekült érkezett.¹⁹ E két országban a szintén menekülttáborokban élő palesztinok ellátása is komoly problémákat okoz, amit a sírek érkezése tovább növelt.

A térségbeli konfliktusok és a helyzet bizonytalansága miatt a menekültek és migránsok áramlását kiváltó push-tényezők valószínűleg középtávon is fennmaradnak. Szíriában és Líbiában a polgár-

¹⁷ A síiták vannak többségben Iránban, Irakban és Bahreinben, illetve a legnépesebb csoport Libanonban is. A síita irányzat alavita ágát képviseli az Aszad-rezsim Szíriában. Jemenben szintén jelentős a síita kisebbség.

¹⁸ Ez az idegenkedés a jelenlegi menekültválság kezelésénél is jól látható, az Öböl-országok egy szíriai menekültet sem fogadtak be. A gazdag Öböl-országok rendszeres támogatást nyújtanak, bár az olajár csökkenése miatt ezek a források is csökkennek.

¹⁹ L. UN Refugee Agency, i. m.

háborús helyzet rendeződése késik, Irakban és Libanonban is komoly belpolitikai kockázatokkal kell megküzdeni. Szíriában a harcok fellángolása Damaszkusz környékén újabb menekülthullám elindulását eredményezheti. Libanon, amely jelentős számú menekültet lát el, a politikai és gazdasági összeomlás szélén áll.

A Gallup 2007 és 2013 között végzett felmérést az érintett országokban a kivándorlási szándékról²⁰ (lásd *1. táblázat*). Néhány érdekes következtetés: már ekkor is a szíriaiak között volt a legmagasabb a kivándorolni szándékozók aránya, ugyanakkor a 3 elsődleges célpont közül egyik sem európai ország. A felsősokú végzettségűek aránya (31%) magas a kivándorolni szándékozók között, ugyanakkor a tényleges előkészületeket megtevők aránya alacsony volt, ami arra utal, hogy ekkor még inkább vágyak, mint tényleges kivándorlási szándék jellemezte az érintetteket. Relatíve magas ugyanakkor az irakiak és az észak-afrikaiak között a kivándorolni szándékozók, és az ezt ténylegesen elő is készítők aránya.

A jelenleg a térségből Európába érkező migránsok esetében is látható, hogy a szíriai menekültek között a középosztálybeli, magasabb iskolai végzettségűek aránya viszonylag magas. Svéd felmérések szerint a 2014-ben az országba érkező szírek 40%-ának van legalább középfokú végzettsége, ami jóval magasabb, mint az afgán (20%), vagy az eritreai (10%) menekültek között. A német (önkéntes alapú) megkérdezések szerint a szíriai menekültek (2013. szeptember – 2014. szeptember) 21%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 22%-a pedig középfokúval, ami szintén meghaladta az egyéb országokból érkező menekültek esetében jellemző arányt.²¹

²⁰ Idézi: OECD, i. m., 2015

²¹ L. OECD, i. m., 2015.

1. táblázat. Kivándorlási szándéka a régióban, 2007-2013.

Forrás: OECD, 2015

	Kivándorolnának, ha lenne rá lehetőségük (%)			ebből 12 hónapon belül kivándorolna (%)	ebből előkészítettek (%)	Célszág		
	Összes	15-24 év	Kvalifikált			1	2	3
Irak	19	24	21	24	50	Svédország	USA	Nagy-Britannia
Líbia	23	25	25	26	45	Emirátusok	Szaúd-Arábia	USA
Marokkó	29	45	30	14	43	Franciaország	Olaszország	Spanyolország
SzírIA	31	31	31	15	14	Emirátusok	USA	Kanada
Tunézia	27	30	27	19	36	Franciaország	Olaszország	Németország
Régió	22	30	27	19	36	Szaúd-Arábia	Franciaország	USA

Konklúzió

A közel-keleti térség jelenlegi, növekvő bizonytalanságai és a globális migrációban játszott erősödő szerepe mögött a térség gazdasági és politikai folyamatainak kudarcai állnak. A gazdasági növekedés hasznát jelentős részben egy szűk elit élvezte, a munkanélküliség pedig, különösen a fiatalok között, igen magas volt, ami növelte a társadalmi feszültségeket. A térség legtöbb országa a bürokrácia, a magas politikai kockázat, a rossz gazdasági struktúra miatt nem kellően versenyképes a külföldi befektetők szemében sem. A régió országainak versenyképessége, gazdasági növekedési potenciálja jelentős mértékben függ a kőolajtól is: akár közvetlenül, mint termelők, akár közvetve, az onnan érkező jövedelemtranszferek révén. A kőolaj alacsony ára (a legújabb prognózisok szerint akár 20 dollárra is leeshet a hordónkénti ár²²) nehéz helyzetbe hozza a termelő országokat, de a többi ország számára is csökkenő jövedelmet eredményez (a vendégmunkások csökkenő hazautalásai, illetve az exporttermékek iránti kereslet csökkenése révén).

²² L. Kanchev, Georgi: *Oil Price Forecast to Stay Below \$60...*, i. m., 2015.

A gazdasági problémák kihatnak a régió politikai stabilitására is: az évtizedek óta hatalmon lévő autoriter rezsimek meggyengültek, legitimitásukat sok országban teljesen elveszítették. Az olykor forradalmi módon megnyilvánuló elégedetlenség azonban nem tudott megnyugtató megoldást eredményezni, a radikális iszlám előretörése tovább fokozza a térséggel kapcsolatos bizonytalanságot.

Míndez hozzájárult a régió amúgy is jelentős migrációs potenciáljának felerősödéséhez: a korábbi évtizedek demográfiai robbanása jelentős fiatal népességet eredményezett, akik a munkanélküliség, a jövőkép hiánya, a romló gazdasági és politikai körülmények miatt frusztráltak, és a jobb jövő reményében egy működő államba vágyódnak. És a régió földrajzi elhelyezkedése miatt az elsődleges célpontjuk: Európa.

Felhasznált irodalom

Biedermann Zuzsanna – Novák Tamás – Szanyi Miklós— Szigetvári Tamás – Wagner Péter: Az Európába irányuló migráció legfontosabb kibocsátó országainak vizsgálata. In: *Kihívások*, 217. szám, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, 2015.

Femise: *Towards a New Med Region: Achieving Fundamental transition*. Femise Report on the Euro-Mediterranean Partnership Marseille, Femise, 2011, 35-48.

IMF: World Economic Outlook Database, Washington DC, April 2015.

Kanchev, Georgi: Oil Price Forecast to Stay Below \$60 Through Next Year. The Wall Street Journal, 2015, szeptember 23. <http://www.wsj.com/articles/oil-price-forecast-to-stay-below-60-through-next-year-1442937035>. (Letöltés: 2015. szeptember 23.)

OECD: Is this refugee crisis different?, *OECD Migration Policy Debates*, 2015. <http://www.oecd.org/migration/Is-this-refugee-crisis-different.pdf>. (Letöltés: 2015. szeptember 23.)

Riordan, E. Mick et al.: The World Economy and its Implications for the Middle East and North Africa, 1995-2000. In: Shafik, Nemat (ed.): *Prospects for the Middle Eastern and North African*

Economies, From Boom to Bust and Back? London-New York, MacMillan, 1998.

Szigetvári Tamás: A Közel-Kelet és Afrika világgazdasági kilátásai az ezredfordulón. In: *Magyar Tudomány*, 2002, 7. szám, 870-879.

Szigetvári Tamás: Közel-Kelet és Afrika a világgazdaságban. In: Majoros Pál (szerk.): *Régiók a világgazdaságban*. Budapest, Perfekt Kiadó, 2011, 352-375.

Szigetvári Tamás: Az „arab tavasz” gazdasági vonatkozásai. In: *Külügyi Szemle*, 2012, 1. szám, 85-102.

United Nations: World Population Progress. New York, 2015.
http://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WP_P_2015.pdf (Letöltés: 2015. szeptember 22.)

UN Refugee Agency: Syria Regional Refugee Response, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>. (Letöltés: 2015. szeptember 23.)